

حقوق متهمان

(بررسی فقهی - حقوقی)

جواد فخار طوسی

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

حقوق متهمان

(بررسی فقهی - حقوقی)

جواد فخار طوسی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده فقه و حقوق
- سرویراستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: علی محمدی
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: تابستان ۳۹
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۸۸۰۰ تومان
- عنوان: ۲۲۲؛ مسلسل: ۲۲۲

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهاده (صفائییه)، کوچه آمار، پلاک ۱
 تلفن و دورنگار: ۷۸۲۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸؛ کدپستی: ۱۶۴۲۹ - ۳۷۱۵
 مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهاده، تلفن و دورنگار ۷۸۲۲۸۳۴
 ۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران، پاساژ خروز
 طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴
 وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه: فخار طوسی، جواد، ۱۳۴۸ -
 عنوان و نام پدیدآور: حقوق متهمان (بررسی فقهی - حقوقی) / جواد فخار طوسی؛ تهیه پژوهشکده فقه و حقوق
 مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱
 مشخصات ظاهری: ۵۱۲ ص
 شابک: ۸۸۰۰۰ ریال
 978-600-195-088-9
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۷۳] - ۴۹۰؛ همچنین به صورت زیرنویس
 یادداشت: نمایه
 موضوع: اتهام (فقه)
 موضوع: اتهام - ایران
 موضوع: دفاع (آیین دادرسی جزایی) - ایران
 موضوع: آیین دادرسی (فقه)
 موضوع: دفاع (فقه)
 شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده فقه و حقوق
 رده بندی کنگره: ۷ ح ۳ ف ۱۹۵/۲
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۷۵

فهرست

۱۵	.....	سخنی با خواننده
۱۹	.....	درآمد
۱۹	.....	۱. بیان مسئله
۲۰	.....	۲. اهداف تحقیق
۲۰	.....	۳. ضرورت تحقیق
۲۱	.....	۴. فرضیه تحقیق
۲۱	.....	۵. ساختار تحقیق

مقدمه

۲۳	.....	۱. مفهوم متهم
۲۳	.....	الف) متهم در ادبیات حقوقی
۲۴	.....	ب) متهم در متون فقهی
۲۵	.....	ج) جنبه‌های ایجابی و سلبی
۲۷	.....	۲. خاستگاه حقوق متهم
۲۷	.....	الف) پیشینه حقوق متهم
۳۲	.....	ب) حقوق متهم در قوانین ایران
۳۳	.....	۳. پیشینه تحقیق

مدخل: مبانی مؤثر در حقوق متهم

۳۷	۱. حقوق انسانی
۴۲	۲. حقوق متهمان، تابع حقوق انسانی
۴۴	۳. نگاه‌های حمایتی از متهمان (مدارا و حمایت از حقوق)
۴۴	الف) شباهت‌های دو نگاه
۴۴	اول. جانب‌داری از متهم
۴۵	دوم. برهیز از شدت عمل
۴۵	سوم. جلوگیری از آسیب‌های جانبی
۴۵	ب) تفاوت‌های دو نگاه
۴۵	اول. تفاوت‌های تئوریک
۴۸	دوم. تفاوت‌های عینی و عملی
۵۰	ج) منطق اسلام

بخش اول: راهبردهای کلی شارع در برخورد با متهمان

۵۷	فصل اول: اصل برائت
۵۷	۱. ماهیت اصل برائت
۵۹	۲. در حقوق ایران
۵۹	۳. در حقوق بیگانه
۶۰	۴. در تعالیم دینی
۶۰	الف) آیات
۶۲	ب) روایات
۶۵	۵. کارکرد اصل برائت در فقه

۶۵	الف. نشانیدن متهم به جای منکر.....
۶۸	ب. بی‌نیازی متهم از اثبات بی‌گناهی خود.....
۷۳	۶. اصل برائت و چالش‌های آن.....
۷۳	الف. اصل برائت و کشف حقیقت.....
۷۵	ب. اصل برائت و قرار تأمین.....
۷۸	فصل دوم: خروج حداقلی از اصل عدم ولایت.....
۷۸	۱. مفهوم اصل عدم ولایت.....
۷۹	۲. دلایل اصل عدم ولایت.....
۸۴	۳. آثار اصل عدم ولایت.....
۸۴	الف) در رفتار با متهمان.....
۸۵	ب) در صلاحیت مقامات رسیدگی کننده.....
۸۶	ج) در موضوعات قابل رسیدگی.....
۸۷	فصل سوم: تفکیک بین انواع اتهام از نظر حق الله یا حق الناس.....
۸۸	۱. انواع حقوق از نظر تعلق به خدا یا انسان.....
۹۱	۲. تفاوت‌های قضایی انواع اتهام با توجه به موضوع آنها.....
۹۱	الف) توقف رسیدگی با تقاضای شاکی.....
۹۵	ب) دعوت به سازش و چشم‌پوشی در حق الناس.....
۹۸	ج) کافی نبودن اتهام برای رسیدگی در حق الناس.....
۱۰۳	د) سهولت اثبات اتهام در حق الناس.....
۱۰۹	ه) امکان بازگشت از اقرار در برخی حقوق الهی.....
۱۱۱	و) تأثیر توبه در اتهامات حق الهی.....
۱۱۲	ز) ممنوع بودن تحقیق در اتهامات مربوط حق الهی.....
۱۱۷	ح) ممنوعیت رسیدگی غیابی به اتهامات حق الهی.....

- ط) مقابله با اقرار در اتهامات حق الهی ۱۲۱
- فصل چهارم: توجه به اصول متضمن نفع متهم در برداشت از قانون ۱۲۸
۱. تفسیر قوانین به نفع متهم ۱۲۸
- الف) تفسیر قانون به طور کلی ۱۲۸
- ب) توجه قانون‌گذار به اصل تفسیر به نفع متهم ۱۳۱
- ج) قاعده تفسیر به نفع متهم ۱۳۵
- د) مقصود از تفسیر قوانین به نفع متهم ۱۳۵
- ه) دلایل فقهی لزوم تفسیر به نفع متهم ۱۳۹
۲. توجه به مرور زمان ۱۴۳
- الف) منابع، تعریف و جایگاه مرور زمان ۱۴۳
- ب) پیشینه توجه به مرور زمان در ایران ۱۴۴
- ج) مفهوم مرور زمان ۱۴۶
- د) تفکیک بین مجازات و حقوق اشخاص ۱۴۸
- ه) دلایل مرور زمان در حقوق ۱۴۸
- و) دلایل مرور زمان در فقه ۱۴۹
۳. ممنوعیت عطف به ماسبق در قوانین کیفری ۱۵۸
- الف) ممنوعیت عطف قانون به در احکام شرعی ۱۶۰
- ب) موارد استثنای از قاعده ممنوعیت عطف به ماسبق ۱۶۵
- ج) دیدگاه شریعت در موارد استثنا ۱۶۹
۴. عطف قانون به ماسبق به نفع متهم ۱۷۰
- الف) در حقوق موضوعه ۱۷۰
- ب) در دیدگاه اسلام ۱۷۱
۵. مجرم ندانستن متهم در موارد شبهه ۱۷۷

- الف) دلایل قاعده درء ۱۷۹
- ب) محدوده شبهه ۱۸۳
- ب - ۱. شبهه شامل شک می شود؟ ۱۸۳
- ب - ۲. شبهه مختص عنصر معنوی است؟ ۱۸۵
- ب - ۳. شبهه برای چه کسی منظور است؟ ۱۸۸
- ج) انواع شبهه ۱۹۲
- د) کاربرد قاعده درء ۱۹۵
۶. توجه به وضعیت شخصی متهم ۱۹۶
- الف) مبنای این راهبرد ۱۹۶
- ب) توجه به موقعیت شخص افراد و اصل تساوی در برابر قانون ۲۰۳
- ج) عدم تساوی در مقابل قانون از نظر شکلی ۲۱۳
- بخش دوه. مسائل
- فصل اول: حقوق جسمانی متهم ۲۱۹
۱. ممنوعیت شکنجه ۲۱۹
- الف) مفهوم شکنجه ۲۱۹
- الف - ۱. شکنجه در قوانین ایران ۲۱۹
- الف - ۲. شکنجه در حقوق بیگانه ۲۲۱
- الف - ۳. شکنجه در تعالیم دینی ۲۲۴
- ب) ممنوعیت شکنجه ۲۲۶
- ب - ۱. ممنوعیت شکنجه برای اخذ اقرار در حقوق ایران ۲۲۷
- ب - ۲. ممنوعیت شکنجه برای اخذ اقرار در حقوق بیگانه ۲۲۸
- ب - ۳. ممنوعیت شکنجه برای اخذ اقرار در فقه ۲۲۹

۲۴۳	.....	۲. ممنوعیت بازداشت موقت متهم
۲۴۳	.....	الف) بازداشت موقت متهم در حقوق ایران
۲۴۵	.....	ب) بازداشت موقت متهم در حقوق بیگانه
۲۴۷	.....	ج) بازداشت متهم در فقه
۲۴۸	.....	ج - ۱. ممنوعیت بازداشت متهم در اسلام
۲۵۸	.....	ج - ۲. نهاد جایگزین بازداشت متهم در فقه
۲۶۰	.....	ج - ۳. نهاد جایگزین بازداشت موقت در روایات
۲۶۳	.....	۳. ضرورت تسریع در رسیدگی قضایی
۲۶۵	.....	الف) حق تسریع در حقوق ایران
۲۶۶	.....	ب) حق تسریع در حقوق بیگانه و اسناد بین المللی
۲۷۱	.....	ج) دلایل فقهی وجوب تسریع
۲۷۱	.....	ج - ۱. وجوب قضاوت
۲۷۲	.....	ج - ۲. وجوب احقاق حق
۲۷۶	.....	۴. مصونیت افراد خانواده و بستگان از تبعات اتهام
۲۷۶	.....	الف) در حقوق موضوعه
۲۷۷	.....	ب) در فقه
۲۸۳	.....	۵. ممنوعیت تفتیش از مسائل غیر مرتبط با اتهام در حق الناس
۲۸۳	.....	الف) در حقوق ایران
۲۸۴	.....	ب) در حقوق بیگانه و اسناد بین المللی
۲۸۵	.....	ج) در فقه
۲۸۵	.....	ج - ۱. ماهیت تجسس
۲۸۷	.....	ج - ۲. حکم تجسس
۲۸۹	.....	ج - ۳. شمول حکم تجسس

۲۹۷	۶. ممنوعیت احضار و رسیدگی به صرف طرح اتهام
۲۹۷	الف) در حقوق ایران
۲۹۹	ب) در فقه
۳۰۴	فصل دوم: حقوق قضایی متهم
۳۰۴	۱. توجه به مقررات در بازجویی
۳۰۴	الف) تفهیم اتهام
۳۰۴	الف - ۱. در حقوق ایران
۳۰۷	الف - ۲. در حقوق بیگانه و اسناد بین المللی
۳۰۹	الف - ۳. از منظر فقه
۳۱۲	ب) ممنوعیت سؤالات تلمیحی به ضرر متهم
۳۱۲	ب - ۱. مفهوم تلقین
۳۱۴	ب - ۲. تلقین در فقه
۳۱۷	ب - ۳. موارد جواز تلقین
۳۲۰	ج) ممنوعیت اغفال متهم
۳۲۱	ج - ۱. در حقوق موضوعه
۳۲۲	ج - ۲. از دیدگاه فقه
۳۲۶	د) ممنوعیت تغییر، تبدیل و تحریف اظهارات متهم
۳۲۶	د - ۱. در حقوق موضوعه
۳۲۷	د - ۲. تغییر، تبدیل و تحریف سخنان متهم از منظر شرع
۳۲۷	ه) هدف مند بودن تحقیقات مقدماتی و معاینات
۳۲۹	۲. تناسب قرار تأمین با اتهام
۳۲۹	الف) مفهوم قرار تأمین
۳۲۹	ب) قرارهای تأمین در قوانین و حقوق ایران

- ج) قرارهای تأمین در قوانین و حقوق بیگانه ۳۳۰
- د) قرار تأمین در فقه ۳۳۱
- ه) تناسب قرار تأمین با اتهام در حقوق ایران ۳۳۲
- و) تناسب قرار تأمین با اتهام در فقه ۳۳۴
۳. حق دفاع ۳۳۶
- الف) در حقوق ایران ۳۳۷
- ب) در حقوق بیگانه ۳۳۸
- ج) در فقه ۳۴۰
- د) کارکردی حق دفاع ۳۴۲
۳. حق سکوت ۳۵۱
- الف) در حقوق بیگانه ۳۵۴
- ب) در فقه ۳۵۵
۴. بی طرفی در رسیدگی ۳۶۴
- الف) معنای بی طرفی ۳۶۵
- الف - ۱. بی طرفی در صدور حکم ۳۶۵
- الف - ۲. بی طرفی در رفتار ۳۶۵
- الف - ۳. بی طرفی در تمایل قلبی ۳۷۳
- ب) تضمین بی طرفی در رسیدگی به اتهامات سیاسی ۳۷۵
- ب - ۱. هیئت منصفه در حقوق ایران ۳۷۷
- ب - ۲. هیئت منصفه در حقوق بیگانه ۳۷۷
- ب - ۳. ناکارآمدی هیئت منصفه ۳۷۸
- ب - ۴. تضمینی که از فقه می توان برگرفت ۳۸۰
۵. حق داشتن وکیل ۳۹۶

۳۹۶	الف) در حقوق موضوعه
۴۰۱	ب) دلایل شرعی انتخاب وکیل
۴۰۵	۶. حق تجدید نظر خواهی
۴۰۵	الف) در حقوق موضوعه
۴۰۵	ب) تجدید نظر خواهی از منظر فقه
۴۰۷	ب - ۱. قطعی بودن حکم قاضی
۴۱۳	ب - ۲. موارد جواز نقض حکم از نظر مشهور
۴۲۰	ب - ۳. مفهوم نقض حکم
۴۲۱	ب - ۴. تجدید نظر در احکام
۴۲۳	ب - ۵. موارد وجوب رسیدگی مجدد
۴۲۹	فصل سوم: حقوق معنوی متهم
۴۲۹	۱. محرمانه بودن مطالبی که در بازجویی برملا می شود
۴۳۰	الف) مفهوم افشای اسرار
۴۳۲	ب) ممنوعیت افشای اسرار اشخاص
۴۳۶	ج) انتشار مطالب بازجویی از دیدگاه فقه
	د) انتشار اسرار شخصی متهمان در اتهامات مرتبط با امنیت عمومی به منظور حفظ مصلحت نظام
۴۳۹	
۴۴۰	د - ۱. تطبیق عنوان متجاهر به فسق
۴۴۴	د - ۲. تطبیق عنوان نهی از منکر
۴۴۵	د - ۳. تطبیق عنوان ریشه کنی ماده فساد
۴۴۸	د - ۴. تطبیق عنوان نُصح مستشیر
۴۵۰	۲. ممنوعیت رفتارهای تحقیر آمیز

- الف) رفتارهای خاص مجریان قانون با متهمان و اصل ممنوعیت رفتار تحقیرآمیز ۴۵۱
 ب) بررسی این رفتارها از منظر شرع ۴۵۲

خلاصه و نتیجه گیری

۱. در بخش آشنایی با متهم ۴۶۱
 ۲. بخش مدخل و مبانی تأثیرگذار ۴۶۱
 ۳. بخش راه‌دهی عمومی شارع در مواجهه با متهمان ۴۶۲
 ۴. بخش مسائل ۴۶۴
 سخن آخر ۴۷۲
- کتاب‌نامه ۴۷۳
 نمایه ۴۹۱
 آیات ۴۹۳
 روایات ۴۹۵
 اعلام و اسامی ۴۹۸
 اصطلاحات ۵۰۲
 قوانین ۵۰۸
 مکان‌ها ۵۱۰
 کتاب‌ها ۵۱۱

سخنی با خواننده

اتهام، در حقوق عرفی، برزخ بین بی‌گناهی مبتنی بر اصل برائت و سایر اصول پذیرفته شده و جرم است. برای ورود بی‌گناه به این برزخ، شواهد و قراینی لازم است تا بر اساس آن، عنوان متهم ثابت شود. این شواهد غیر از دلایل اثبات جرم است. هم‌چنان‌که اثبات جرم وضعیت متفاوتی را نسبت به بی‌گناه رقم می‌زند، توجه اتهام نیز وضعیت جدیدی را برای متهم به وجود می‌آورد.

خاستگاه مسئله حقوق متهم، وضعیت خاص بی‌گناه بوده آمده برای اوست. پرسش اصلی این است که در چنین وضعیتی چگونه می‌توان با رعایت بیشترین حقوق اساسی یک بی‌گناه، مصلحت مبارزه و پیش‌گیری از جرم را هم پی‌گیری کرد. پاسخ عمیق، مستدل و همه‌جانبه به این پرسش می‌تواند به سامان‌دهی حقوق متهم بینجامد. در سامانه حقوق متهم، باید، از یک سو، بر اساس دلایل اتهام، مبارزه با جرم و پیش‌گیری از آن امکان‌پذیر باشد و از سوی دیگر، این دلایل نتواند برای زیر پا گذاشتن سایر حقوق متهم، به عنوان یک انسان، مسلمان، شهروند و غیره، دستاویز قرار گیرد.

حقوق متهم، در اسناد بین‌المللی، قوانین و مقررات داخلی، مقالات و آثار علمی بسیاری، از زوایای مختلف مورد توجه، تحلیل، بررسی و اظهار نظر قرار گرفته است، اما در منابع فقهی وضعیت متفاوتی دارد. در کلام فقها متهم اصطلاح خاصی در حوزه

معین نیست، بلکه در معنای لغوی، در ابواب مختلف، شامل عبادات، معاملات و احکام، فراوان به کار می‌رود. در همه این موارد، بر متهم، به فراخور موضوع بحث، آثاری بار می‌شود یا مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. برای مثال، در بخش عبادات، سخن از حکم نماز در لباسی می‌رود که در اختیار متهم به عدم رعایت پاکی و نجسی بوده است.^۱

در کتاب شهادت از شهادت متهم به لحاظ ذی‌نفع بودن او یا جهات دیگر، بحث می‌شود.^۲ هم‌چنین به تناسب موضوع در کتاب وصایا^۳، در باب تصرفات مریض^۴ و در کتاب دیون^۵ مباحثی از این دست مطرح شده است. همچنانکه در احکام جزایی هم، برای مثال، در باب قصاص به آن پرداخته شده است.^۶

وجود اصطلاح متهم در کاربرد حقوقی، از یک سو و کاربرد لغوی گسترده آن در فقه از سوی دیگر، در کنار سایر عوامل، سار مقایسه و مقارنه مباحث فقهی را با مباحث حقوقی، در این موضوع، به ویژه در بحث‌های مفهومی و مبانی، دچار اشکال‌ها و چالش‌های مضاعف می‌سازد.

مقارنه و مقایسه مباحث فقهی و حقوقی یکی از سیاست‌های پژوهشکده فقه و حقوق در موضوعات پژوهشی است که امید است از رهگذر آن، ضمن پاسخ به سوال‌های اصلی پژوهش، در به صحنه آوردن هر چه بیشتر و عمیق‌تر فقه کوشش شود. پژوهش حاضر برای درگیر کردن فقه با پرسش‌هایی که در خاستگاه و اصطلاح

۱. مفتاح الکرامه، ج ۶، ص ۱۰۵ و جواهر الکلام، ج ۸، ص ۲۶۷.

۲. مبسوط، ج ۸، ص ۱۹؛ سرائر، ج ۲، ص ۱۱۹؛ مجمع الفائدة والبرهان، ج ۱۲، ص ۳۸۱ و جواهر الکلام، ج ۴۱، ص ۶۰.

۳. نهاییه، ص ۶۱۷ و مختصر النافع، ص ۱۶۸.

۴. ارشاد الاذهان، ج ۱، ص ۴۶۶؛ قواعد الاحکام، ج ۲، ص ۱۴۱ و جواهر الکلام، ج ۲۶، ص ۸۴.

۵. سرائر، ج ۲، ص ۵۱.

۶. شرایع الاسلام، ج ۴، ص ۹۷۶؛ ارشاد الاذهان، ج ۲، ص ۲۲۰؛ قواعد الاحکام، ج ۳، ص ۶۲۱ و جواهر

حقوقی موضوع وجود دارد، صرفاً در حوزه فقه جزایی، به انجام رسیده است. این پژوهش تلاش می‌کند با ترسیم و تحلیل مبادی تصویری و تصدیقی موضوع، ابتدا اصول کلی برخورد با متهم را از زاویه معارف گران سنگ اسلامی ارائه دهد سپس در قالب مسائل فقهی و حقوقی، احکام و حقوق مختلف متهم را بررسی کند.

پژوهشگر ارجمند این پژوهش جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای جواد فخار طوسی، از اساتید با سابقه سطوح عالی حوزه علمیه مقدسه قم هستند که قبلاً در کارنامه پژوهشی خود «حقوق مجرمان و متهمان از نگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام)» را هم ثبت کرده‌اند. پژوهشکده فقه و حقوق امیدوار است پژوهش حاضر گامی به پیش در راستای موشکافی و نظریه پردازی در یکی از حوزه‌های مهم حقوق انسان در معارف اسلامی و به ویژه فقه امامیه، محسوب گردد.

پژوهش در چند نوبت و مراحل مختلف، ابتدا در گروه موضوعات و مسائل فقهی حقوقی ارزیابی، مباحثه و اصلاحات منتهی به خود دیده است. سپس، حاصل کار در شورای پژوهشی پژوهشکده، با حضور پژوهشگر مورد نقد و ارزیابی اساتید فقه و حقوق قرار گرفته است. در نتیجه این ارزیابی‌ها نیز اصلاحات نهایی به عمل آمده است. در همه مراحل ارزیابی‌ها و اصلاحات، تلاش پژوهشکده بر این بوده است که ضمن رعایت آرای نویسنده و مسئولیت ایشان در نتایج خاص پژوهش، آن را از جهت انطباق با استانداردهای پژوهشی، چه در محتوا و چه در نحوه تالیف و طراحی، تقویت کند.

در اینجا از نویسنده فرهیخته و سخت‌کوش که حاصل زحمات چند ساله خود را در اختیار پژوهشکده قرار دادند صمیمانه قدردانی و سپاسگزاری می‌کنیم. همچنین پژوهش در مسیر اصلاح، تقویت و آماده‌سازی برای نشر، از هم‌فکری و همکاری

اساتید و همکارانی برخوردار بوده است. ابتدا، از حضرت حجت الاسلام و المسلمین سید ضیاء مرتضوی که این پژوهش در زمان ریاست ایشان بر پژوهشکده نگارش یافت و نیز از ارزیابی مرحله‌ای ایشان در گروه هم برخوردار بود، کمال تشکر و قدردانی می‌شود. همچنین نسبت به سایر ارزیابان حضرت حجت الاسلام و المسلمین محمد حسن نجفی راد، و جناب آقای دکتر احمد حاجی ده آبادی، شرکت‌کنندگان در شورای پژوهشی، حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای علی‌اکبر سیفی مازندرانی، جناب آقای دکتر جعفر کوشا، جناب آقای مهدی صالحی نماینده معاون پژوهشی پژوهشگاه، مدیریت گروه مسائل فقهی حقوقی که پژوهش در این گروه به انجام رسیده است. مدیر گروه دانش‌های وابسته به فقه، حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای حاج علی‌اکبریان، جناب حجت‌الاسلام آقای علی شفیعی مدیر دفتر پژوهش که در پیگیری و آماده‌سازی برای نشر نیز نقش اساسی داشته‌اند، و نیز فاضل ارجمند جناب آقای اسحاق آتابابایی، در مقام کارشناس و عضو هیئت علمی گروه که با دقت و موشکافی فراوان، رونوشت اصلاحات پژوهش را دنبال کرده‌اند، جناب حجت‌الاسلام آقای علیرضا فجری که اخیراً در پی‌گیری اصلاحات و به سرانجام رسیدن تحقیق نقش شایسته داشتند، ویراستار محترم متن پژوهش حجت‌الاسلام آقای علی محمدی یدک و جناب آقای روح الله محمدی که در پی‌گیری حروف چینی، نمونه خوانی و سایر امور آماده‌سازی برای نشر تلاش کردند مراتب تقدیر و تشکر خود را اعلام می‌دارد. والحمد لله رب العالمین.

سیف‌الله صرامی

مدیر پژوهشکده فقه و حقوق